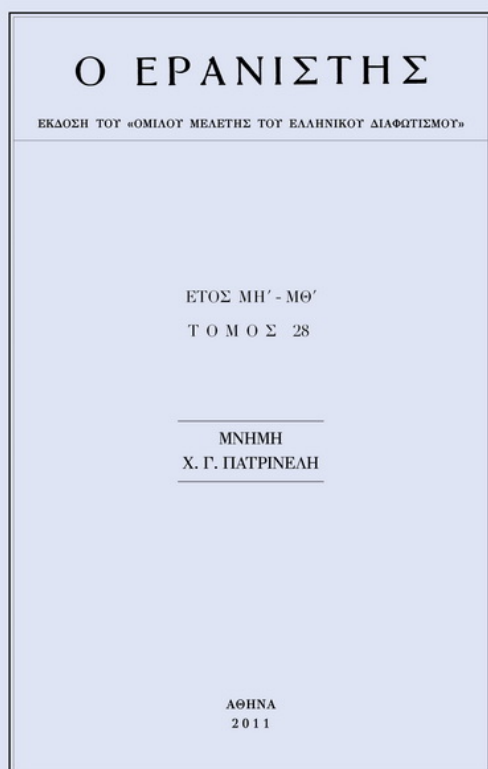

The Gleaner

Vol 28 (2011)

In Memoriam of C. G. Patrinelis

Ιχνηλατήσεις στις σελίδες της αλληλογραφίας
Κοραή

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.134](https://doi.org/10.12681/er.134)

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2011). Ιχνηλατήσεις στις σελίδες της αλληλογραφίας Κοραή. *The Gleaner*, 28, 211–232.
<https://doi.org/10.12681/er.134>

ΙΧΝΗΛΑΤΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΣΕΛΙΔΕΣ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΟΡΑΗ

I

Κοινοὶ τόποι στὴν κοραϊκὴ ἀλληλογραφία τῶν ἀρχῶν
τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τὸν *Διάλογο δύο Γραικῶν*... 1805

Η ΣΙΩΠΗΡΗ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ καὶ τὰ ἰδιωτικὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ δὲν εἶναι ἀσύνηθες φαινόμενο. Ζητήματα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσαν στὰ προλεγόμενα τῶν ἐκδόσεών του ἐπανέρχονται στὰ γράμματα πρὸς τοὺς φίλους του, ἐνίοτε μὲ ἀφορμὴ δικές τους παρατηρήσεις, ἐνῶ ἄλλοτε προϋδεασμοὺς θεμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπρόκειτο στὴ συνέχεια νὰ γίνουν ἀντικείμενο τοῦ δημόσιου λόγου του, τοὺς συναντᾶμε νωρίτερα στίς σελίδες τῆς ἀλληλογραφίας του. Τὴν ὥρα τῆς δημοσιοποίησης ὁ συγγραφέας κάποτε δὲν ἀπομακρύνεται πολὺ φραστικὰ ἀπὸ τὴν ἐπιστολικὴ διατύπωση ποὺ εἶχε προηγηθεῖ, γιὰ νὰ μὴν ἐπικαλεστοῦμε τὴ σπάνια περίπτωση ὅπου ἀναπαράγεται αὐτοῦσιο τὸ ἐπιστολικὸ κείμενο.¹ Τὸ φαινόμενο βέβαια γίνεταί αἰσθητότερο στὰ χρόνια τοῦ ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, ὅταν τὰ γράμματα, κυρίως τὰ ἐγκύκλια, ὅσα ἀπηύθυνε ὁ Κοραῆς στίς ἡγεσίες, πολιτικές καὶ στρατιωτικές, τοῦ ἀγωνιζόμενου ἔθνους μοιάζουν μὲ προεκτάσεις καὶ ἐξειδικεύσεις τῆς θεματολογίας ποὺ κυριαρχοῦσε στὰ προλεγόμενα τῶν ἐκδόσεων ἐκείνης τῆς περιόδου. Κοινοὶ τόποι πραγμάτων, στοχασμῶν, ἰδεῶν, ἐννοιῶν κλπ., ἐξαιτίας τῆς ἀνακύκλωσης τῶν τελευταίων στίς γραμμὲς τῶν δημόσιων καὶ τῶν ἰδιωτικῶν κειμένων του, ἐπισημαίνονται νωρίς. Τὸ ἀνώνυμο φυλλάδιο τοῦ *Διαλόγου δύο Γραικῶν*, τυπωμένο τὸ 1805, περιέχει χαρακτηριστικὰ δείγματα τέτοιων ἀμφίδρομων μετακινήσεων.²

1. Ἀναφέρομαι στὸ γράμμα τῆς 4ης Νοεμ. 1811 πρὸς τοὺς Χίους, ἀπόσπασμα τοῦ ὁποίου, ὅπου ἀναλυόταν ἡ ἔννοια τῆς «μετακένωσης», παρενέβαλε ὁ Κοραῆς, ἀναφέροντας πάντως τὴν πηγή, στὰ προλεγόμενα τοῦ 6ου τόμου τοῦ Πλουτάρχου, 1814, σ. ιε'-ιστ' [= *Ἀδαμαντίου Κοραῆ Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς*, τ. Α', ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1986, σ. 561-562].

2. Χρησιμοποιῶ τὴ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τοῦ φυλλαδίου στὴ σειρὰ ἀνατυπώσεων ὅλων τῶν κοραϊκῶν φυλλαδίων ποὺ ἐπιμελήθηκε τὸ ΙΝΕ/ΕΙΕ τὸ 1983 μὲ

Είναι γνωστό ότι εκδίδοντάς το ύστερα από τις νίκες του Ναπολέοντα κατά των Αυστρορώσων, με αποκορύφωμα τη μάχη του Άουστερλιτς στις 2 Δεκεμβρίου 1805, ο Κοραής θέλησε να αναδείξει το θέμα των πολιτικών προσεταιρισμών και προσεγγίσεων τις οποίες έπρεπε να επιδιώξουν οι υπόδουλοι Έλληνες, ωθούμενοι από το συμφέρον των τότε διαμορφωμένων περιστάσεων αλλά και το μακροπρόθεσμο έθνικό όφελος. Υπό το πρίσμα αυτό συμβούλευε τους συμπατριώτες του δια στόματος του Άριστοκλή, του κύριου συνομιλητή του *Διαλόγου*, να προσκολληθούν όχι στους Άγγλους ή τους Ρώσους αλλά στους περισσότερο γενναίους, πιό ήμερους στά ήθη και πιό χαρισματικούς και φωτισμένους Γάλλους.³ Στην πορεία της συζήτησης, όταν ο λόγος θά έλθει στη συντριβή που είχαν υποστεί από τις ναπολεόντειες στρατιές οι δύο ρώσοι αυτοκράτορες, ο Παύλος άρχικά και στη συνέχεια ο γιός και διάδοχός του Άλέξανδρος Α΄, ο Κοραής θά συνδέσει την όδυνηρή ήττα τους με τις έπιπτώσεις της για το πολιτικό ζήτημα της Έλλάδας: τους άφαιρέσε την ικανότητα να υλοποιήσουν το από την εποχή του Μ. Πέτρου κυοφορούμενο σχέδιο κατάλυσης της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η χρήση μιās παρομοίωσης στην περιγραφή των γεγονότων άντλημένης από τον κλάδο της γυναικολογίας είκονογραφοΰσε ανάγλυφα το σκεπτικό του Κοραή:

«ΑΡ[ιστοκλής] [...] Η συμφορά του Άλεξάνδρου δέν είναι τόσον τό να νικηθῇ από σοφώτερόν του στρατηγόν και Αυτοκράτορα. ΚΑ[εάνθης]. Άλλά τί; ΑΡ. Τό να μη σταθῇ καλός να γεννήσῃ μιὰς όλοκλήρου έκατοντατηρίδος έγγάστρωμα τῆς Ψωσικῆς αὐλῆς. ΚΑ. Δέν καταλαμβάνω τό έγγάστρωμα. ΑΡ. Τῶν Τούρκων τῆς καταστροφῆς τόν σκοπόν παρομοιάζω με έμβρυον, και μ' έγκαστρωμένην γυναικα τὴν Ψωσικὴν αὐλήν, πασχίζουσιν να τό γεννήσῃ από τοῦ Πέτρου τόν καιρόν. Τό τόσων πολλῶν χρόνων λοιπόν έγγάστρωμα, τό έρρηξεν εἰς μιάν ήμέραν ό καλός σου Άλέξανδρος αίματωμένος και νεκρόν εἰς τὰς πεδιάδας τῆς Μοραυίας.»⁴

άφορμή τὴν επέτειο των 150 χρόνων από τὸν θάνατο τοῦ Κοραή. Ὁ πλήρης τίτλος του εἶναι: *Τί πρέπει να κάμωσιν οἱ Γραικοὶ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δύο Γραικῶν κατοίκων τῆς Βενετίας, όταν ἤκουσαν τὰς λαμπρὰς νίκας τοῦ Αυτοκράτορος Ναπολέοντος, Βενετία [=Παρίσι], 1805.*

3. Για τὴ στάση τοῦ Κοραή και τὶς ὅποιες διαχρονικὰ μεταβολές της ἀπέναντι στὶς τρεῖς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις βλ. Βασ. Στ. Καραγιώργος, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ Εὐρώπη*, Ἀθήνα 1984, ἰδίως σ. 132 κ.έ.

4. Ὁ.π., σ. 55.

Σε δύο ἐπιστολές τοῦ Κοραΐ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ *Διαλόγου* οἱ ἀναφορές στὸ παραπάνω θέμα καὶ τὰ πολιτικά του συμφραζόμενα διαφοροποιοῦνται ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὸ εἶδος τους. Στὴν πρώτη, αὐτὴ τῆς 31ης Ἰανουαρίου 1806, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀποστολὴ στὸν φίλο του χρυσόδετου ἀντιτύπου τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἡλιόδωρου (1804), χρηματοδοτημένης ἀπὸ ἐκεῖνον καὶ ἀφιερωμένης σ' ἐκεῖνον, καί, ὡς φαίνεται, ὕστερα ἀπὸ ἐκδήλωσιν δυσαρέσκειας τοῦ τελευταίου γιὰ τὸ ἀκριβὸ δῶρο, ὁ Κοραΐς τοῦ ἀπαντοῦσε λακωνικά:

«Κάλλιον νὰ ἔχῃς σὺ τὸν χρυσοδεμένον Ἡλιόδωρον παρὰ ὁ Ὀμώνυμός σου, ὅστις μιᾷς ἑκατονταετηρίδος κοιλοπόνημα δὲν ἔγινε καλὸς νὰ τὸ γενήσῃ, ἀλλὰ τὸ ἀπέβαλε νεκρὸν καὶ αἱματωμένον εἰς τὰς πεδιάδας τῆς Γερμανίας.»⁵

Πέρα ἀπὸ τὸν αἰφνιδιασμὸ τοῦ κοραϊκοῦ εὐφυολογήματος, τὸ ὑπαινικτικὸ σημαινόμενον τῆς φράσης ὁ ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς ἦταν ἀσφαλῶς σὲ θέσιν νὰ τὸ ἀποκρυπτογραφῇσει ὅχι μόνον ὡς ἀπλὸς ἀναγνώστης τοῦ *Διαλόγου*, ἀλλὰ καὶ ὡς σχολιαστὴς τοῦ περιεχομένου του. Καὶ ἀκριβῶς οἱ παρατηρήσεις του, κοινοποιημένες στὸν συγγραφέα λίγο ἄργότερα, θὰ γίνουν ἀφορμὴ στὴν ἀπάντησή του τῶν 1-9 Μαΐου 1806 ὁ Κοραΐς νὰ ὑπεραμυνθεῖ τῶν πολιτικῶν ἀναλύσεων καὶ θέσεων του ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκη πρόσδεσης στὸ ἔρμα τῶν Γάλλων ἀντὶ τῶν Ρώσων κάτω ἀπὸ τίς διαμορφωμένες συνθήκες στὴ διεθνή σκηνή.⁶ Σὲ τρεῖς διευκρινήσεις προέβαινε· πρῶτον, θεωροῦσε φρόνησιν «τὸ πρὸς τοὺς καιροὺς πολιτεύεσθαι» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Πλούταρχου, δηλαδὴ τὸ νὰ πολιτεύεται κανεὶς ἀνάλογα μὲ τίς περιστάσεις «αἱ ὁποῖαι διδάσκουν ἀπαραιτήτως νὰ ἐκλέγωμεν τὸ συμφερότερον εἰς ἡμᾶς». Δεύτερον, «ἡ πολιτικὴ ἀνάστασις» τῆς Ἑλλάδας, δηλαδὴ ἡ ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τὸν ζυγὸ, ἀναγκαστικὰ δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ παρὰ «μὲ ξένας χεῖρας» (τὸν ἐπόμενο χρόνο θὰ ἐκφράσῃ στὸν φίλο του τὴν ἄποψιν ὅτι στίς τότε περιστάσεις θὰ ὀδηγοῦσε στὸν ὄλεθρον μιὰ ἐξέγερσιν «αὐτοκινήτως καὶ

5. *Ἀδαμάντιος Κοραΐς, Ἀλληλογραφία*, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρὰς κ.ἀ., τ. Β' (1799-1809), Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1966, σ. 308.

6. *Ὁ.π.*, σ. 326. «Ἐλαβον τὰς ἐπικρίσεις σου, αἱ ὁποῖαι εἶναι θαυμαστὴ ὕλη διὰ δεύτερον διάλογον· ἀλλὰ μήτ' ὀρεξίν ἔχω, μήτε καιρὸν νὰ διαλέγωμαι, ἔγραφε στὸν φίλο του πρὶν προχωρήσῃ στίς ἀπαντήσεις ἐπὶ τῶν παρατηρήσεων του. Σημειωτέον ὅτι ἔχουμε ἐδῶ τὴν πρώτη ἐπίσημη ἐπιβεβαίωσιν ὅτι ὁ ἀνώνυμος *Διάλογος* τοῦ 1805 ἦταν ἔργο τοῦ Κοραΐ.

αὐτουργῶς),⁷ δηλαδή σὰν κίνηση καὶ ἔργο τῶν ἰδίων τῶν Ἑλλήνων χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν ξένων). Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ἦταν συμφερότερη ἢ προσκόλληση στὴν πιὸ ἄξια δύναμη τῆς ἐποχῆς, τὴ Γαλλία, χωρὶς ὅμως ὅρους ὑποτέλειας ὅπως ἄλλωστε διακηρυσσόταν καὶ στὸν *Διάλογο*. Τρίτον, ἐξακολούθησε τυχὸν τῆς συμπάθειας καὶ κλίσης τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴ Ρωσία, τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ «ἐξάμβλωμα» ἦταν «πρᾶγμα τελειωμένον καὶ βέβαιον», προμήνυε μελλοντικὲς δυστυχίες. Τί ὑπονοοῦσε μὲ τὴ νύξη στὸ τελειωμένο καὶ βέβαιο ἐξάμβλωμα; Ἐχοντας χρησιμοποιήσει τὸν τελευταῖο ὅρο μὲ τὴν κυριολεκτικὴ καὶ ὄχι τὴ μεταφορικὴ του σημασίᾳ παρέπεμπε ἀπλῶς στὶς γραμμὲς τοῦ *Διαλόγου*, στὴν παρομοίωση τοῦ ἀποβλημένου ἐμβρύου ἀπὸ τὴ μήτρα τῆς ρωσικῆς αὐλῆς, δηλαδή τὴ βέβαιη σύμφωνα μὲ ὅλα τὰ δεδομένα καὶ ὀριστικὴ πλέον, ὅπως ἐκτιμοῦσε, ἀδυναμία της νὰπραγματώσει τὸσχέδιοκατάλυσης τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Στὰ παραπάνω παραδείγματα ἡ δημόσια ἀναφορὰ στὸ ὑπὸ συζήτηση θέμα εἶχε προηγηθεῖ τῆς ἰδιωτικῆς· στὰ ἐπόμενα δύο παρατηροῦμε τὴ σειρά ἀντεστραμμένη. Ἀναπαράγονται στὸν *Διάλογο*, παραλλαγμένες κάπως φραστικά, δέσμες ἰδεῶν ποὺ ἀπαντοῦν σὲ λίγο προγενέστερα ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Κοραῖ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν, ἂν δὲν γνώριζαν τὴν ταυτότητα τοῦ ἐκδότη τοῦ ἀνώνυμου φυλλαδίου, διαβάζοντάς το μετὰ τὴν κυκλοφορία του εὐκολὰ θὰ ταύτιζαν τὸν συγγραφέα του μὲ τὸν ἑλληνα ἐπιστολογράφο τοῦ Παρισιοῦ. Ἄς θυμηθοῦμε ὅμως τοὺς κοινούς τόπους αὐτοῦ τοῦ κύκλου. Ὁ Ἀριστοκλῆς/Κοραῖς ἐξέφραζε στὸν *Διάλογο* τὴν πεποίθηση ὅτι «καὶ χωρὶς ἄλλων βοήθειαν, μόνοι οἱ Γραικοὶ εἶναι ἱκανοὶ νὰ θεραπεύσωσι τὴν δυστυχίαν των».⁸ Ἡ παραπάνω θέση δὲν ἐρχόταν σὲ ἀντίφαση μὲ ὅσα πίστευε γιὰ τὴν ἄδοξη τύχη ποὺ θὰ εἶχε μιὰ πολεμικὴ ἐξέγερση στὶς τότε συγκυρίες χωρὶς ἑξωθεν συνδρομή, ἀλλὰ ἦταν ἡ πρώτη δημόσια προβολὴ μιᾶς διαφορετικῆς ὀπτικῆς γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ καθεστώτος τῆς μακραίωνης δουλείας. Ἐπεξηγώντας τὴ διαδικασία τῆς ἀνατροπῆς, τὴν ὁποία συνέδραμαν οἱ εὐνοϊκὲς περιστάσεις χάρις στὴ δυναμικὴ τῆς ἐξάπλωσης τῆς παιδείας στὴν Ἑλλάδα, μιλοῦσε γιὰ τὸν εἰρηνικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ κατίσχυαν οἱ ὑπόδουλοι ἐπὶ τῶν κατακτητῶν τους:

7. Ἐπιστ. 4ης Αὐγ. 1807, ὁ.π., σ. 409.

8. *Διάλογος*, ὁ.π., σ. 16.

«[...] ἢ θέλουν φωτίσει, καὶ ἀκολούθως ἡμερώσει κατ' ὀλίγον καὶ αὐτοὺς τῶν τοῦς τυράννους, ἢ τῶν ἐπάρει ἀπὸ τὰς χεῖρας, μὲ μόνην τὴν δύναμιν τῶν φῶτων, καὶ χωρὶς πολιτικὸν σπαραγμὸν, τῶν πραγμάτων τὴν διοίκησιν.»⁹

Μιὰ τέτοια φυσικὴ ἐξέλιξη εἶχε τὸ θεωρητικὸ της ὑπόβαθρο, τὴν ἀσύμβατὴ σχέση τυραννίας καὶ φιλοσοφίας:

«Ἡ τυραννία, φίλε μου», συνέχιζε ὁ Ἀριστοκλῆς, «ποτὲ μὲ τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὸν αὐτὸν τόπον δὲν ἐσυγκατοίκησαν· ἂν δὲν προφθάσῃ νὰ τὴν πνίξῃ, ἀνάγκη εἶναι νὰ μεταβληθῇ εἰς ἡμερότητα, ἢ νὰ ὑποταχθῇ εἰς αὐτήν. Μόνη ἡ κατάρτος βαρβαρότης εἶναι συγγενὴς καὶ φίλη τῆς τυραννίας.»¹⁰

Ἀνάλογο ἀφοριστικὸ ἀπόφθεγμα εἶχε ἤδη παρεμβάλει ὁ Κοραῆς στὸ γράμμα τοῦ τῆς 27ης Νοεμβρίου 1803 πρὸς τὸν παπὰ Ἀνδρέα Ἰδρωμένο στὴν Πάργα προσπαθώντας νὰ τοῦ ἐνισχύσει τὸ φρόνημα γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ γένους καὶ ὑπενθυμίζοντάς του τὸν ζῆλο ποὺ εἶχε καταλάβει τοὺς Ἑλλήνες γιὰ τὴν ἀπόκτηση παιδείας:

«[...] ὅταν τὰ φῶτα λάμψωσιν, ἡ δουλεία ἐξ ἀνάγκης πρέπει νὰ παύσῃ. Τοῦτο, Δέσποτά μου, εἶναι ἀξίωμα τῆς Ἡθικῆς καὶ τῆς Πολιτικῆς, τόσον βέβαιον ὅσον καὶ τὰ μαθηματικὰ ἀξιώματα: “Ἐπιστῆμαι καὶ τυραννία ποτὲ δὲν ἐσυγκατοίκησαν ὁμοῦ· ἂν ἡ τυραννία δὲν προφθάσῃ νὰ τὰς διώξῃ, πρέπει ἐξάπαντος νὰ διωχθῇ ἀπ’ αὐτάς”.»¹¹

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ παργινὸς λόγιος καὶ δάσκαλος ἀποδέχτηκε χωρὶς ἐπιφυλάξεις τὴν ἀξιοματικὴ ἀλήθεια ποὺ ἐπικαλοῦνταν ὁ Κοραῆς.

9. Ὁ.π., σ. 16-17. Ἡ ἀρχικὴ σύλληψη τῆς ιδέας ἐντοπίζεται στὸ ἀχρονολόγητο ἀλλὰ περὶ τὸ 1798 γράμμα τοῦ Κοραῆ στὸν γάλλο φίλο του Chardon de la Rochette. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπιση τῶν δεινῶν τῶν «ὁμοφύλων» τοῦ θὰ γινόταν μὲ μέσα «doux et légitimes, sans insurrection et sans aucune secousse», *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Α' (1774-1798), Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1964, σ. 528. Ἀπῆχρηση τῆς ιδέας τοῦ Κοραῆ ἐντοπίζεται σαφῶς στὸ γράμμα τοῦ Δημ. Ὑψηλάντη, τῆς 1ης Ἀπριλίου 1821 στὸν Κοραῆ. Ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὰ κείμενά του, τοῦ ἔγραφε, ἀποφασίσσαμε «νὰ τοὺς καταστρέψωμεν ἐξ ὀλοκλήρου, ἂν δὲν ἐμπορέσωμεν νὰ τοὺς πολιτίσωμεν καὶ νὰ τοὺς συνεθίσωμεν νὰ ζήσουν εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς Εὐνομίας καὶ τῆς Δικαιοσύνης», *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Δ', σ. 283.

10. Ὁ.π., σ. 17.

11. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Β', σ. 122. Δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ πατρότητα τοῦ ἀξιώματος.

Ὁ τελευταῖος πάντως δύο χρόνια ἀργότερα, δημοσιοποιώντας στὸν Διάλογο τὴ σκέψη του γιὰ τὸν εἰρηνικὸ τρόπο κατίσχυσης τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τῶν ὀθωμανῶν κατακτητῶν τους, εἶχε διαφοροποιηθεῖ σὲ κάποια καίρια σημεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του διατύπωση. Ἡ διαπάλη τυραννίας καὶ παιδείας (φιλοσοφίας, ἐπιστημῶν) δὲν θὰ κατέληγε στὴν ἐκδίωξη τῆς πρώτης ἀλλὰ στὴν ἐξημέρωση καὶ ὑποταγὴ της. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐκδίωξης βρισκόταν ἐκτὸς τοῦ νοηματικοῦ πλαισίου τῶν συμφραζομένων, ἀφοῦ προϋπέθετε χρῆση βίαιων μέσων· ἀντίθετα ἡ ἔννοια τῆς μετάλλαξης τῆς τυραννίας σὲ ἐξημερωμένη καὶ ὑποχείρεια στοὺς κατακτημένους της πραγματικότητά μετὰ τὴ δύναμη τῶν ὀπλων τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, βρισκόταν στὸν πυρῆνα τῆς σκέψης τοῦ Κοραῖ χωρὶς ἐρωτηματικὰ γιὰ τυχὸν ὑπαρξὴ οὐτοπικῆς χροιάς στὴ σύλληψή της. Ἡ βεβαιότητά του γιὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ ἀξιώματος πού διακήρυσσε ἰδιωτικὰ καὶ γιὰ πρώτη φορὰ δημόσια τὸ 1805 φαίνεται πῶς δὲν ἀπέρρεε μόνο ἀπὸ τὸν ἐνστερνισμὸ θεωρητικῶν ἀποφάνσεων ἀλλὰ ἐδραιωνόταν καὶ σὲ ἱστορικὰ ἐρείσματα. Βαθὺς μελετητὴς καὶ ἄκρος θαυμαστὴς τῆς ἀρχαιότητος ὁ Κοραῖς ἴσως νὰ ἔβλεπε τὴν ἐφαρμογὴ του στὸ μακρινὸ παρελθὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὴν ἐξέλιξη δηλαδὴ τῆς κατάκτησης τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, ὅπως τὴν περιέγραψε ποιητικὰ τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. ὁ Ὀράτιος Φλάκκος σὲ ἕνα κλασικὸ κείμενο, τὶς *Ἐπιστολές*, πού συγκαταλεγόταν στὸν κύκλο τῶν διαβασμάτων τοῦ Κοραῖ: «Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio». ¹² Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰτί τὸν διακατεῖχε τὸ πάθος νὰ δεῖ τὸ ἔθνος του νὰ ἀνακτᾷ τὰ προγονικὰ φῶτα τόσο μετὰ τὴν προσφυγὴ σὲ ἴδιες τὶς πηγές τους («vos exemplaria graeca nocturna versate manu, versate diurna»), παράγγελε καὶ ὁ Ὀράτιος ¹³ ὅσο καὶ μέσα ἀπὸ τὴ διάθλασή

12. *Epistulae*, liber 2, epist. 1, 156-157. Ἀπὸ τὸ πρῶτο βιβλίον θὰ ἐμπνευστεῖ ὁ Κοραῖς ἔναν ἀπὸ τοὺς «Μύθους τοῦ Ζ.Α.», ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος, βλ. *Μύθων Αἰσωπείων συναγωγή*, 1810, σ. 513 [= *Ἀδαμαντίου Κοραῖ Προλεγόμενα*, ὁ.π., τ. Β', Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1988, σ. 97]. Στὴ μεταθανάτια ἀπογραφὴ τῶν βιβλίων του ἐντοπιζοῦνται ἀρκετὲς ἐκδόσεις τοῦ Ὀράτιου, βλ. Polychronis Enepekidis, *Documents notariaux inédits sur Adamantios Coray, tirés des Archives d'une étude parisienne et des Archives de la Seine*, Βερολίνο 1959, σ. 33-35. Πάντως ὁ λατίνος ποιητὴς δὲν ἀπαριθμεῖται στοὺς συγγραφεῖς πού πέρασαν ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἐπεξεργασία τῆς γραφίδας τοῦ Κοραῖ, βλ. Ἰω. Γ. Ταϊφάκος, *Πετρώνιος καὶ Κοραῖς. Κριτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ σχόλια στὸ κείμενο τῶν «Σατυρικῶν»*, Ἀθήνα 1997, σ. 17-18.

13. Τὸ γνωστὸ παράθεμα τῆς *Ars poetica*, 268-269, ἔχει χρησιμοποιοθεῖ κα-

τους στά έπιτεύγματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἄλλωστε ἐκτός ἀπὸ τὸν καταλυτικὸ ρόλο τῆς παιδείας στὴν εἰρηνικὴ ἐκ τῶν ἔσω ἄλωση τοῦ τυραννικοῦ καθεστώτος, μὲ τὴν ἐπένδυση στὸ κεφάλαιό της οἱ ἐπερχόμενες φωτισμένες γενιές θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ κατανοοῦν τὰ ἀληθινὰ συμφέροντα τῆς πατρίδας καὶ θὰ ἀποτελοῦσαν τὸ ἐχέγγυο τῆς συντεταγμένης διακυβέρνησης τῆς ἐλεύθερης πολιτείας. Ἐτσι τὸ αἶτημα τῆς παιδείας δὲν προσδιοριζόταν ἀπλῶς ὡς συλλογικὴ ἀνάγκη γιὰ μόρφωση καὶ πνευματικὴ ἀνύψωση ἀλλὰ ὡς ἐθνικὸς στόχος συνυφασμένος ἄρρηκτα μὲ τὴν «πολιτικὴ ἀνάσταση» καὶ τὸ πολιτικὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδας. Βέβαια γιὰ τὸν Ἕλληνα σοφὸ ὁ δρόμος πρὸς τὸν εὐρὺ ὀρίζοντα τῆς πολιτισμικῆς ἀνάπτυξης θὰ ἦταν μιὰ πολὺ μακρὰ διαδικασία, πράγμα ποὺ τὸν ἔκανε νὰ φοβᾶται πρόωρη ἐξέγερση τῶν ὑποδούλων ἢ ὅποια θὰ διέκοπτε ἀπότομα τὴν πρόοδο τοῦ φωτισμοῦ καί, ὅπως πίστευε, θὰ ὀδηγοῦσε στὸν ὄλεθρο χωρὶς βοήθεια τῶν ξένων. Τὸ 1821, δεκαῆξι μὲν ἡμέρες ἀργότερα, θεωροῦσε ἄκαιρο τὸ ξέσπασμα τῆς Ἐπανάστασης, καὶ τὴν πεποίθησή του αὐτὴ δὲν τὴν ἐγκατέλειψε ποτέ, ἄσχετα ἂν προσχώρησε μὲ ὅλες του τίς δυνάμεις στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἀγώνα.

Σὲ ἐπόμενο σημεῖο τοῦ *Διαλόγου* ὁ λόγος περιστρεφόταν πάλι γύρω ἀπὸ τὴ Ρωσία, αὐτὴ τὴ φορὰ σχετικὰ ὄχι μὲ τὸν βαθμὸ τῆς πολεμικῆς της ἰσχύος καὶ ἐτοιμότητος, ἀλλὰ μὲ τὴ στάθμη τοῦ πνευματικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ της ἐπιπέδου. Σκοπὸς ἦταν νὰ καταδειχθεῖ ἡ ὑποδεέστερη ὡς πρὸς τὴ Γαλλία πρόοδός της στὴν καλλιέργεια καὶ διάδοση τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐπομένως ἡ ἀνάγκη ἀπαγχίστρωσης τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν ἑλξη ποὺ τοὺς ἀσκοῦσε καὶ προσκόλλησης στοὺς πιὸ φωτισμένους Γάλλους.

«Τὰ φῶτα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν», τόνιζε ὁ Ἀριστοκλής, «δὲν ἐδιδόθησαν εἰς ὅλον τὸ ἔθνος ἐπίσης. Τί εἶναι τρεῖς ἢ τέσσαρες πόλεις μὲ Ἀκαδημίας καὶ Μουσεῖα εἰς τόσον ἐκτεταμένην ἐπικράτειαν; ἢ ὀλίγαι φωτισμένων Ρώσων ἑκατοντάδες εἰς τοσαύτας μυριάδας ἀπαιδευτοῦ καὶ τυφλοῦ λαοῦ; Ὡς δὲν εἶναι δίκαιον νὰ ὀνομάσης ἔθνος πλούσιον, εἰς ὅποιον εὐρίσκονται πεντήκοντα ἢ ἑκατὸν ἄνθρωποι ἔχοντες τὸν πλοῦτον τοῦ Κροίσου, καὶ οἱ λοιποὶ ἀποθνήσκουσι τῆς πείνας, παρόμοια δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζεται ἔθνος φωτισμένον ἐκεῖνο, τοῦ ὁποίου μέρος τι πολλὰ μικρὸν

τάλληλα προσαρμοσμένο καὶ ἀπὸ τὸν Κοραῖ σὲ ἐπιστολὴ του, βλ. Ἰω. Γ. Ταϊφάκος, «Ὁ Κοραῖ καὶ τὰ λατινικά», *Πρακτικὰ Συνεδρίου «Κοραῖ καὶ Χίος»*, τ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 73.

ἔχει τὴν σοφίαν, καὶ αἱ λοιπαὶ μυριάδες ἀναρίθμητοι δὲν γνωρίζουσι μήτε τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς γλώσσης.»¹⁴

Τὸν παραλληλισμὸ τῶν δύο καίριων γιὰ τὶς πολιτικὲς κοινωνίες μεγεθῶν, τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς παιδείας, μὲ κοινὸ παρονομαστή τοὺς δεῖκτες τοῦ ποσοστοῦ συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στὸν παραγόμενον πλοῦτο, ὕλικό ἢ πνευματικό, προκειμένου νὰ δειχθεῖ πότε ἓνα ἔθνος πληροῦσε τὸ κριτήριο τοῦ νὰ ὀνομάζεται πλούσιο ἢ φωτισμένο, τὸν εἶχε πρωτοεπιχειρήσει ὁ Κοραῆς στὸ περίφημο γράμμα τοῦ τοῦ Νοεμβρίου 1803 πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τῆς σχολῆς τῆς Σμύρνης, οἱ ὅποιοι τὸν εἶχαν προσκαλέσει νὰ ἀναλάβει τὴ διεύθυνσή της. Δὲν θὰ ἀποδεχθεῖ τὴν πρόσκληση, θὰ βρεῖ ὥστόσο τὴν εὐκαιρίαν νὰ προτείνει λεπτομερῆ μέτρα ριζικῆς ἀναμόρφωσης τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τῆς γενέτειράς του, μέτρα ποὺ στόχευαν στὴν πρόσβαση στὸ ἀγαθὸ τῆς παιδείας ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων τοῦ πληθυσμοῦ, ἀνώτερων καὶ κατώτερων.

«Ποῖον ἔθνος εἶναι καὶ λέγεται πλούσιον;», ἔθετε τὸ ἐρώτημα, «τὸ ἔθνος εἰς τὸ ὅποῖον εὐρίσκονται διακόσιοι ἢ καὶ τριακόσιοι πλουτισμένοι μὲ θησαυροὺς μεγάλους, οἱ δὲ λοιποὶ ἀποθνήσκουσι τῆς πείνας, ἢ τὸ ἔθνος εἰς τὸ ὅποῖον τὸ χρυσίον εἶναι μοιρασμένον εἰς χεῖρας πολλὰς ἀναλόγως μὲ τὸ ἐπάγγελμα καὶ μὲ τὴν κατάστασιν τοῦ καθενὸς πολίτου; βέβαια τοῦτο καὶ ὅχι ἐκεῖνο. [...] Τὸ αὐτὸ φίλοι ἀκολουθεῖ καὶ εἰς τὰς ἐπιστήμας. Ἐθνος φωτισμένον δὲν ἐμπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ τὸ ἔθνος ἐκεῖνο εἰς τὸ ὅποῖον εὐρίσκονται διακόσιοι ἢ τριακόσιοι σοφώτατοι ἄνδρες, ἀπὸ δὲ τοὺς λοιποὺς οἱ περισσότεροι δὲν ἐξεύρουσιν μήτε νὰ γράψωσι μήτε νὰ ἀναγνώσωσι μίαν ἐπιστολήν. Τότε μόνον δύναται νὰ καυχηθῇ τὸ ἔθνος ὅτι ἔχει φῶτα ὅταν ᾔναι σκορπισμένα καὶ διαμοιρασμένα εἰς ὅλους τοὺς πολίτας κατ' ἀνάλογον τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκονται.»¹⁵

Ὡστόσο τώρα, τὸ 1803, κατὰ τὴν πρώτη καὶ ἐκτενέστερη ἐκθεση τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ ὁ Κοραῆς θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ προβεῖ σὲ μιὰ συμπληρωματικὴ διευκρίνηση ἢ ὁποία περίσσευε στὸ παράδειγμα τῆς Ρωσίας: ἡ διάχυση τοῦ πλούτου, ὕλικου καὶ πνευματικοῦ, ἔπρεπε μὲν νὰ καλύπτει τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, ὅμως ὅχι ἰσομερῶς παρὰ ἀνάλογα μὲ τὴν ἐργασία στὴν ὁποία ἐπιδιδόταν καὶ τὴν κατάστασιν στὴν

14. *Διάλογος*, ὁ.π., σ. 30.

15. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Β', σ. 111. Ἡ πολυσέλιδη ἐπιστολὴ εἶναι ἀχρονολόγητη ἀλλὰ γραμμένη πρὶν ἀπὸ τὴν 27 Νοεμβρίου 1803.

όποια βρισκόταν ό κάθε πολίτης. Η δημοκρατική σκέψη του για την εφαρμογή τής διανεμητικής αρχής τών αγαθών, καταγραφωμένη έναργώς ήδη από τό 1802 στις σημειώσεις τής μετάφρασης τού Βεκκαρία (σ. 202) και βασισμένη στα προτάγματα τής κοινωνικής δικαιοσύνης όπως τά διέδωσαν οί ιδέες τού Διαφωτισμού, είχε πρωτίστως βιωματική άφετηρία: πέρα από την προσωπική γνώση τής κοινωνικής πραγματικότητας τής Σμύρνης, ό Κοραής συνέχιζε ασφαλώς νά είναι έπηρεασμένος από τή διόγκωση τών ανισοτήτων, οικονομικών και μορφωτικών, στη διάρκεια τής Γαλλικής Έπανάστασης που τς είχε βιώσει και καταγγείλει ό ίδιος στα γράμματά του τής τελευταίας δεκαετίας τού 18ου αιώνα. Πολύ αργότερα, στην πρώτη παρέμβασή του για τó έλληνικό πολιτικό πρόβλημα μετά την έκρηξη τής Έπανάστασης και μπροστά στον όραματισμό τού έθνικού κράτους όπως εκείνος τόν είχε συλλάβει, οί ιδέες περι τών κοινωνικών δικαιωμάτων τών πολιτών επανέρχονταν αναλλοίωτες στον δημόσιο λόγο του με ειδική επισήμανση τών δεινών που επιφέρουν στις κοινωνίες οί ανισότητες στο πεδίο τής οικονομίας και τής εκπαίδευσης, όπως καταστροφικές διχοστασίες και μορφωτικούς αποκλεισμούς:

«Καθώς ό πλούτος, παρόμοια και ό φωτισμός τής διανοίας τότε μόνον ώφελει τήν πολιτείαν, όταν διασπείρεται ανάλόγως εις όλους τούς πολίτας. Η συσσώρευσις τού πλούτου εις ολίγους τινάς γεννᾷ τούς Συβαρίτας και τούς όλότελα άπόρους, δύο μέρη τής πολιτείας πάντοτε εις πόλεμον, έως νά καταστρέψωσι τήν πολιτείαν. Από τόν περιορισμόν πάλιν τής σοφίας εις πολλά μικρόν αριθμόν πολιτών αναβλαστάνουν οί σοφολογιώτατοι σχολαστικοί οί όποιοι έμποδίζουν τόν φωτισμόν τού κοινού λαού [...].»¹⁶

16. Άριστοτέλους *Πολιτικών τὰ σωζόμενα*, 1821, σ. ριδ' [=Άδαμαντίου Κοραή *Προλεγόμενα*, έ.π., σ. 718]. Τά έμπόδια στη μόρφωση τού κοινού λαού έξυπηρετούσαν ιδιοτελείς σκοπούς (διατήρηση τής κοινωνικής ύπεροχής όσων κατείχαν τήν ψευδο-παιδεία και εκμετάλλευση τών άπαίδευτων)· γι' αυτό οί αρχές τής ελεύθερης πολιτείας έπρεπε νά λάβουν ύποχρεωτικά μέτρα κατά τού αναλφαβητισμού, ώστε ό κάθε πολίτης νά είναι σέ θέση νά διακρίνει τά αληθινά του συμφέροντα και νά γνωρίζει ότι ή δική του ώφέλεια δέν σημαίνει βλάβη τών άλλων συμπολιτών του. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Τό πολιτικό θέμα στον Κοραή», *Ιστορικά φροντίσματα Β΄, Άδαμάντιος Κοραής*, Άθήνα 1996, σ. 130 (α΄ δημοσίευση στο π. Έποχές τχ. 6 (1963) και σέ άνάτυπο). Βλ. επίσης τó κεφ. «Ο Άδαμάντιος Κοραής ως θεωρητικός τής μεταβολής τού κράτους και τής κοινωνίας σέ κοινωνικό κράτος» τού βιβλίου τού Δημ. Χαρχαλαμπίδη, *Ο Άδαμάντιος Κοραής και ή πολιτική*, Άθήνα 2002, σ. 255 κ.έ.

II

«Μετακένωσις»: γλωσσοερμηνευτικά

Χρησιμοποιώντας τους όρους *μετακένωμα* (αργότερα *μετακένωσις*)¹⁷ και *μετακενώνω* στην έπιστολή του τῆς 4ης Νοεμβρίου 1811 πρὸς τοὺς Ἐπιτρόπους τῆς Σχολῆς τῆς Χίου,¹⁸ προκειμένου νὰ ὀνοματίσει τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴ διαδικασία μεταφορᾶς τῶν πολιτισμικῶν ἀγαθῶν τῆς Δύσης στὴν Ἑλλάδα, ὁ Κοραῆς ἀνακάλεσε στὴ μνήμη ἀφενὸς ἱστορικὰ δεδομένα καὶ ἀφετέρου εἰκόνες ἀπὸ ἐργασίες τῆς ὑπαίθρου, ἀναπαραστατικὲς τῆς ἔννοιας τοῦ «μετακενώματος».

Νὰ διερμηνεύσουμε ἀκολουθώντας στὸ ζετύλιγμά του τὸ περιεχόμενο τῆς σκέψης του. Ὅταν οἱ Εὐρωπαῖοι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα ξεκίνησαν τὴν πορεία ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα πρὸς τὸν φωτισμό, στηρίχτηκαν στὶς γνώσεις ποὺ παρέλαβαν ἀπὸ τὶς πηγές τῆς ἐλληνικῆς σοφίας, γνώσεις ὅμως ἀτελεῖς, ἀφοῦ τότε τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων βρισκόταν σὲ παρακμή. Αὐτὸν τὸν ἀμητὸ τῶν διασκορπισμένων ἀτελῶν γνώσεων οἱ εὐρωπαῖοι σοφοὶ τὸν ἀποθησαύρισαν, τὸν ἐπεξεργάστηκαν καὶ ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνιες ἐρευνες πέτυχαν νὰ τὸν τελειοποιήσουν μέσα σὲ τρισήμισι αἰῶνες. Στὸ ἔργο τῆς περισυλλογῆς ἔμοιαζαν σὰν τοὺς κολῆγες γεωργοὺς (*ἀναστάτας*)¹⁹ ποὺ μαζεύουν σὲ κοφίνια τὶς σκορπισμένες στὴν ἔκταση τῶν ὑποστατικῶν πέτρες. Ὅμως τώρα εἶχε ἔλθει ἡ στιγμή τοῦ «μετακενώματος» τῶν γνώσεων αὐτῶν στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Ὅπως στὴ συνέχεια οἱ κολῆγες γεωργοὶ ἀδειάζουν μεθοδικὰ καὶ εὐκόλα τὶς σωρευμένες στὰ κοφίνια τοὺς πέτρες στοὺς *χαλικολόγους*,²⁰ δηλαδὴ στὰ εἰδικὰ καλάρια γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ τὸ ξεδιάλεγμα *χαλικιῶν*, μὲ τὸν ἴδιο μεθοδικὸ τρόπο ὅφειλε νὰ διοχετεύεται στὴν Ἑλλάδα ἐπιλεγμένο μέρος τῆς περιουσίας τῶν γνώσεων ποὺ κατακτήθηκαν ὕστερα ἀπὸ αἰῶνες προόδου στὴ Δύση. Ἄν ὑπῆρχε κάποια διαφορὰ στὴν ἐναλλαγὴ τῶν σταθμῶν μεταφορᾶς, αὐτὴ ἐντοπιζόταν στὸ τέρμα τῆς διαδρομῆς: σὲ ἀντίθεση μὲ

17. Τὸ 1814 στὰ προλεγόμενα τοῦ 6ου τόμου τῶν *Βίων παραλλήλων* τοῦ Πλουτάρχου, βλ. σημ. 1.

18. *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Γ' (1810-1816), Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1979, σ. 156-157.

19. Βλ. τὸ λῆμμα στὰ *Ἄτακτα*, τ. Δ1, Παρίσι 1832, σ. 15-16 [=ἀνατύπωση μὲ εἰσαγωγὴ Στέρ. Φασουλᾶκη, Χίος 2009].

20. Γιὰ τὴ σημασία τῆς λέξης στὸ χιακὸ γλωσσάρι βλ. σχετικὴ σημείωση τοῦ Κοραῆ στὰ σχόλια τοῦ ποιήματος τοῦ Πτωχοπρόδρομου, *Ἄτακτα*, ὅ.π., τ. Α', Παρίσι 1828, σ. 144 [=ὅ.π., Χίος 1991].

ὅ,τι συνέβαινε στὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία, ἢ μεταφόρτωση γνώσεων ἀπὸ τὰ ἀποθέματα σοφίας τῆς Εὐρώπης στὰ κοφίνια τῶν Ἑλλήνων δὲν θὰ ἄφηνε ποτὲ ἄδεια τὰ δικά της.

Τὸ ρῆμα *μετακενῶ* –ὅχι ὅμως καὶ τὰ παράγωγά του– ἀπαντᾷ στὸν Ἐπιφάνιο, ἐπίσκοπο Σαλαμίνας Κύπρου (4ος μ.Χ. αἰ.) καὶ στὴ συλλογὴ τῶν *Γεωπονικῶν* (10ος μ.Χ. αἰ.) μὲ τὴ σημασίαν «κενώνω, “ἀδειάζω” ἔκ τινος μέρους εἰς ἄλλο». ²¹ Τὸν ὅρο δανείστηκε πιθανὸν ὁ Κοραῆς ἀπὸ τὰ *Γεωπονικά* στὰ ὁποῖα παραπέμπει γιὰ ἄλλα λεξιλογικὰ λήμματα. ²² Ὁ Π. Κοδρικὰς στὴ *Μελέτῃ τῆς κοινῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου* (1818) θὰ βρεῖ τὴν εὐκαιρίαν νὰ εἰρωνευτεῖ τὴ δημόσια χρῆση τοῦ ὅρου τὸ 1814 ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ τοῦ Πλουτάρχου σὲ συνάφεια μὲ θέματα παιδείας καὶ σοφίας, λέξεων ποὺ βρίσκονταν ἐκεῖ, ὅπως γράφει, «ὀρεκτικώτατα μακαρονισμέναι μὲ τὸ μαγειρικὸν μετακενώνοντα», μιὰ καὶ τὸ ρῆμα ἀνῆκε στὸ μαγειρικὸ λεξιλόγιον (μετάγγιση ὑγρῶν ἀπὸ ἓνα ἀγγεῖο σὲ ἄλλο).

«Τὸ δὲ [οὐσιαστικὸ] *μετακένωσις*», ἐπισήμαινε, «εἶναι διόλου μεταποιημένη λέξις Κορακιστικὴ, καθ’ ὅτι τὸ μὲν ἀπλοῦν *κένωσις* Ἑλληνικόν, εἶναι ἐν χρήσει εἰς φράσιν ἱατρικὴν. Τὸ δὲ νεοσύνθετον *μετακένωσις* εἶναι πάντῃ ἀσυνήθιστον καὶ εἰς τὴν ἱατρικὴν καὶ εἰς τὴν μαγειρικὴν.» ²³

Ἐπρόκειτο πράγματι γιὰ νεολογισμό ποὺ ὁ Κοραῆς χρησιμοποίησε γιὰ νὰ ἀναπαραστήσῃ τὴν ἰδέαν μεταφορᾶς τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ πνεύματος καὶ τῶν τεχνικῶν προόδων τῶν Εὐρωπαίων στὴν Ἑλλάδα ὅχι ὅμως, ὅπως πιστεύω, στὴ συνήθη ἀπλὴ ἔννοιάν του («μετάγγιση», «μεταγγίζω»). Ἡ ὅλη περιγραφή τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τὴν ὁποία ἀκολούθησε ἢ τελειοποίηση τῶν γνώσεων ἀλλὰ καὶ τὸ εἰκονιστικὸ πλαίσιο ποὺ ἐπιλέχθηκε γιὰ τὴν παρομοίωση, προσδίδουν στοὺς ὅρους *μετακενώνω* καὶ

21. Βλ. Λεξικὸ Liddell–Scott.

22. Π.χ. γιὰ τὴ λέξιν «ἀπόχιν», *Ἄτακτα*, ὁ.π., τ. Β΄, Παρίσι 1829, σ. 63 [=ὁ.π., Χίος 1998].

23. Βλ. τὴ φωτομηχανικὴ ἔκδοσι τοῦ βιβλίου μὲ εἰσαγωγὴ καὶ ἐπιμέλεια τοῦ Ἀλκιῆ Ἀγγέλου, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1998, σ. 319. Περιέργως τὸ *μετακενόνω* – *μετακένωμα* – *μετακένωσις* δὲν λημματογραφοῦνται στοὺς τόμους τῶν *Ἀτάκτων* παρὰ μόνον τὸ ἀπλοῦν *κενόνω* μὲ πηγὴ τὸ γλωσσάρι τοῦ Σομαβέρα («μεταγγίζω τὸ ἐψημένον εἰς τὸ πινάκιον»), ὁ.π., τ. Δ1, σ. 228. Πβ. ἐπιστ. τοῦ Κοραῆ τοῦ 1805 πρὸς Ἀλ. Βασιλείου, ὅπου ἐπεξηγοῦνται τὰ συνώνυμα *εὐκαιρῶ*, *σχολάζω*, *ἀδειάζω*, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Β΄, σ. 302–303. Κάτι ἀνάλογο ἐπιχειρεῖται παρεμπιπτόντως καὶ στὰ *Ἄτακτα*, ὁ.π., τ. Β΄, σ. 250–251. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις τὸ *ἀδειάζω* σημασιολογεῖται μὲ τὸ «κενόνω».

μετακένωμα (μετακένωσις) μιὰ ἐκ πρώτης ὄψεως μὴ φανερὴ νοηματικὴ χροιά. Γίνεται δηλαδὴ ἀντιληπτὸ ὅτι ἐδῶ περιγράφονται ἀλυσιδωτὲς φάσεις ἱστορικῶν διεργασιῶν εἴτε ἀνθρώπινων ἀσχολιῶν, χαρακτηριζόμενες ἀπὸ τὴν ἐπαναλαμβανόμενη κάθε φορὰ κίνηση τοῦ ἀδειάσματος ἄυλων ἢ ὑλικῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς προηγούμενης συγκέντρωσής τους σὲ ἓνα ἐπόμενο: ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα στὴ Δύση καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴ νεότερη Ἑλλάδα, ἀπὸ τὰ ὑποστατικά στὰ κοφίνια τῶν κολήγων γεωργῶν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στοὺς χαλικολόγους. Ἡ ἰδέα ἀκριβῶς τῆς ἐπαναληπτικότητας θεωρῶ ὅτι ὑποδηλώνεται μὲ τὴ χρήση τῶν ἐμπρόθετων μετακένω — μετακένωμα (μετακένωσις). Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὴν ἀποψη αὐτὴ πρέπει νὰ προσλάβουμε τὴν ἐννοιά τους σὰν νὰ ἦταν διατυπωμένα «ἐπανακένωνω», ξανααδειάζω, καὶ «ἐπανακένωμα ἢ ἐπανακένωσις», ξαναάδειασμα. Ὁ Κοραῆς, ἐρευνητὴς τοῦ θησαυροῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς σημασιολογικῆς του πολλαπλότητας, δὲν δίσταζε νὰ χρησιμοποιοῖ ρηματικούς καὶ ὀνοματικούς τύπους μὲ πρῶτο συνθετικὸ τὴν πρόθεση μετὰ στὴν παραπάνω ἐπαναληπτικὴ σημασία. Ἀρκοῦν πέντε παραδείγματα ἀπὸ τὰ κείμενά του: «Ἀνίσως τὸ ἔχρησιν πωλημένον, τὸν παρακαλῶ νὰ τὸ μεταγοράσῃ» (1783), «ἢ μετὰ τὴν πρώτην ἔκδοσιν [αὐτούσια] δημοσίευσιν, [...] λέγεται ΜΕΤΑΤΥΠΩΣΙΣ [Réimpression]» (1809), «δὲν ἔχουν πλέον ἀφορμὴν νὰ τὸ μεταθεωρήσωσι [τὸ χειρόγραφο ἀρχαίου κειμένου οἱ ἐκδότες]» (1815), «ἢ χωρὶς ἀνάγκη μετακίνησις [= ἀναθεώρηση] τῶν νόμων» (1824), «νὰ ψάλλωνται καὶ νὰ μεταψάλλωνται συχνὰ ἀπὸ τοὺς διδασκάλους» (1832).²⁴

Μιὰ τέτοια ἄλλωστε ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ τῶν ὅρων «μετακένωνω», «μετακένωσις» ἦταν ἀπόλυτα σύμφωνη μὲ τὴν κοραϊκὴ καὶ τὴ γενικότερη ἰδεολογία τῶν λογίων τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ αἰσθάνονταν καὶ χαρακτηρίζαν τὸ τροφοδοτούμενο ἀπὸ τὰ φῶτα τῆς Εὐρώπης κίνημα παιδείας στὴν Ἑλλάδα ἐπάνοδο τῶν Μουσῶν στὸν Ἑλικῶνα. Ἡ πολιτισμικὴ περιουσία τῆς φωτισμένης Εὐρώπης σχηματίστηκε χάρις στὸ δάνειο τοῦ προγονικοῦ κεφαλαίου τῶν Ἑλλήνων ποὺ τώρα ἀποδίδεται ξανὰ ὡς ὁ-

24. Βλ. κατὰ σειράν, 1783: *Ἀλληλογραφία*, β.π., τ. Α', σ. 24, 1809: *Πολυαῖνον Στρατηγήματα*, σ. γ' [= *Ἀδαμαντίου Κοραῆ Προλεγόμενα*, β.π., τ. Β', σ. 7], 1815: *Στράβωνος Γεωγραφικά*, τ. Α', σ. ο' [= *Προλεγόμενα*, β.π., σ. 298], 1824: *Πλουτάρχου τὰ Πολιτικά*, σ. 157 [= *Προλεγόμενα*, β.π., τ. Γ', Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1990, σ. 263], 1832: *Ἄτακτα*, β.π., τ. Δ1 [= *ἀνατύπωση μὲ εἰσαγωγὴ Στέρ. Φασουλᾶκη, Χίος 2009*], σ. ιε' [= *Προλεγόμενα*, β.π., τ. Δ', σ. 433].

φειλή με ύψηλὸ τόκο στοὺς ἀπογόνους, θύμιζε ὁ Κοραῆς στὸ *Υπόμνημα* ποὺ ἐκφώνησε τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1802 στὴν Ἑταιρεία τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν.²⁵ «*Μετακένωση* δὲν σημαίνει γιὰ τὸν Κοραῆ τίποτε ἄλλο παρὰ τὸν ἐπαναπατρισμὸ τῶν ἐπιστημῶν στὸν *Ἑλληνικὸν ναὸν τῶν Μουσῶν*», συμπεραίνει ὁ μελετητὴς ποὺ διερεύνησε τὸ ἰδεολογικὸ της περιεχόμενο καὶ τίς ζυμώσεις ποὺ προκάλεσε στὸν νεότερο Ἑλληνισμό.²⁶ Τὸν τελευταῖο ὅμως σταθμὸ ὑποδοχῆς τῶν ἐπαναπατρισμένων μέσω Εὐρώπης καρπῶν παιδείας τὸν ὁραματίζονταν τώρα νὰ γίνεταί καὶ πάλι ὄχι μόνο φυτῶριο ἀνάπτυξής τους ἀλλὰ καὶ τόπος ἐξαγωγῆς τους σὰν σὲ ἓναν ἐπαναληπτικὸ κύκλο τῆς ἱστορικῆς διεργασίας ποὺ εἶχε προηγηθεῖ: «ἄς προσμείνωμεν ἀκόμη μικρόν· θέλει ἐλθεῖν καὶ ὁ ἰδικὸς μας καιρὸς νὰ λαμβάνωσι καὶ παρ' ἡμῶν ἰδέας τὰ ἄλλα ἔθνη», βεβαίωνε ὁ Κοραῆς τοὺς συμπατριῶτες του στὰ προλεγόμενα τοῦ βου τόμου τῶν *Βίων παραλλήλων* τοῦ Πλουτάρχου (1814),²⁷ ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου μίλησε δημόσια γιὰ τὴ μετακένωση τῶν φώτων τῆς Εὐρώπης ὡς ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς πνευματικῆς ἀναγέννησης τῶν Ἑλλήνων. Τὸ «μικρόν» βέβαια τῆς προσμονῆς τοῦ καιροῦ ξένιζε προφερόμενο ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ Κοραῆ, ποὺ τοποθετοῦσε σὲ βάθος χρόνου (μετὰ τὸ 1850)²⁸ τὸ ὄριο τῆς γνωστικῆς καὶ διανοητικῆς ὠρίμανσης καὶ αὐτάρκειας τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, βασικοῦ ἄλλωστε προαπαιτούμενου γιὰ τὴν ἐπιτυχία χωρὶς ξένη βοήθεια τῶν ἀπελευθερωτικῶν σχεδίων, ἀλλὰ ὅπως δὴποτε ἔχουμε ἀποτυπωμένη ἐδῶ μιὰ πρόσθετη διάσταση τῆς θεωρίας του ποὺ ἐβλεπε τὴν ἐκπλήρωση τῶν μεγάλων ἐθνικῶν ὁραμάτων μέσω ἀπὸ τὴν καλλιέργεια καὶ ἄνθηση τῆς παιδείας στὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα.

25. «Les Grecs [...] n'ont regardé les Européens que comme des débiteurs qui leur remboursoient, avec de très-gros intérêts, un capital qu'ils avaient reçu de leurs ancêtres», *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, σ. 12 (φωτοαντύπωση ΙΝΕ/ΕΙΕ, 1983). Πβ. τὴν ἀνάλυση τῶν κοραϊκῶν μεταφορῶν τῆς ἀπόδοσης τῶν τόκων καὶ τοῦ ἀδειάσματος τῶν κοφινῶν στὴ διδ. διατριβὴ τοῦ Μίλτου Πεγλιβάνου, *Ἐκδοχὲς νεοτερικότητος στὴν κοινωνία τοῦ Γένους*: Νικόλαος Μανροκορδάτος – *Ιώσηπος Μοισιῶδας* – *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 171-176.

26. Ἀλέξ. Κ. Παπαδερὸς, *Μετακένωσις. Ἑλλάδα – Ὁρθοδοξία – Διαφωτισμός* κατὰ τὸν Κοραῆ καὶ τὸν Οἰκονόμο, μτφρ. ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ἔκδοση Έμμ. Γεωργουδάκης, Ἀθήνα, Ἀκρίτας, 2010, σ. 74.

27. *Ο.π.*, σ. χ' [= *Ἀδαμάντιος Κοραῆ Προλεγόμενα*, β.π., τ. Α', σ. 565].

28. Βλ. Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλ. Βασιλείου 4 Αὐγ. 1807, *Ἀλληλογραφία*, β.π., τ. Β', σ. 409.

III

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ μετὸν Félix Malzac, γάλλο γιατρὸ τῆς πόλης τοῦ Castres, στὴ διάρκεια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1795 ὁ Κοραῆς βρισκόταν γιὰ δεύτερη φορὰ στὸ Nozaie τῆς ἐπαρχίας Nemours, ἑβδομήντα περίπου χιλιόμετρα μακριὰ ἀπὸ τὸ Παρίσι, κοντὰ στὸ Φοντενεμπλώ, φιλοξενούμενος στὸ κτῆμα τοῦ Στέφανου Clavier ἐνάμιση μὲν χρόνον μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν πρώτη διαμονὴ στὸ ἐξοχικὸ τοῦ φίλου του. Τὸν ὁδήγησαν πάλι ἐκεῖ ταλαιπωρίες σωματικῶν ἀσθενειῶν καὶ ἰδίως βιοτικῶν στερήσεων, ἀλλὰ καὶ φόβοι ἀπὸ τὶς κοινωνικὰς ἀναταραχὰς ἐξαιτίας τῆς φτώχειας, τῆς ἀκρίβειας καὶ τῆς κερδοσκοπίας ποὺ μάστιζαν τὸν πληθυσμὸ τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας. Τὰ νέα γιὰ τὶς ἐπαναστατικὰς καὶ τὶς διεθνεῖς ἐξελίξεις ἔφταναν τώρα στὸ μακρινὸ Nozaie μέσα κυρίως ἀπὸ τὴν εἰδησεογραφία τῶν ἐφημερίδων δημιουργώντας πότε κλίμα ἀνησυχίας καὶ πότε αἰσιοδοξίας γιὰ τὸ μέλλον τῆς Γαλλίας. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μολονότι οἱ συνθήκες στὸ ἐξοχικὸ τοῦ Clavier γιὰ μελέτη καὶ συγγραφὴ δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἰδανικὰς, ἡ περίοδος αὐτή, ποὺ διάρκεσε ἓνα περίπου χρόνον, ὑπῆρξε ἀπὸ τὶς πιὸ παραγωγικὰς τῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνα σοφοῦ ἀφοῦ τελείωσε ἐκεῖ τὴ μετάφραση δύο ἀκόμη ἱατρικῶν ἔργων πρὸς βιοπορισμὸ καὶ ἐργάστηκε ἐντατικὰ γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς ἐκδόσεως τοῦ Θεόφραστου καὶ τοῦ Ἱπποκράτη. Ὅμως ἡ λόγῳ τῆς παρατεταμένης οἰκονομικῆς κρίσεως ἀδυναμία νὰ βρεθοῦν ἐκδότες πρόθυμοι νὰ ἀγοράσουν τὰ χειρόγραφα του καὶ ἡ ἀγωνία μήπως ἀργήσει νὰ ἐπιστρέφει στὸ Παρίσι, ἔκαμπταν περισσότερον τὶς ἄμυνες τοῦ καταπιεσμένου θυμικοῦ του καὶ τότε ξεσποῦσε σὲ ἐκρήξεις ὀργῆς γιὰ αὐτὸ ποὺ τοῦ εἶχε ἐπιφυλάξει ἡ μοίρα, νὰ διδάξει, ὅπως ἔλεγε, ζωὴ ἐνὸς πλάνητα καὶ ἐξαρτημένη ἀπὸ ἄλλους.²⁹ Παραλήπτῃς τῶν ἱερεμιάδων του ἦταν ὁ ἄλλος στενὸς φίλος καὶ ὁμότεχός του Chardon de la Rochette, ποὺ ἐπικοινωνώντας μαζί του εἶπε μετὰ τὴ φυσικὴ του παρουσία εἶπε μετὰ τὸ μέσον τῆς ἀλληλογραφίας στὸ ἐπαναστατημένον Παρίσι καὶ τὸ Nozaie, προσπαθοῦσε μαζί μετὸν Στέφανον Clavier νὰ τοῦ συμπαραστέκεται στὶς ὑποθέσεις του τόσο τὶς φιλογολικὰς καὶ ἐκδοτικὰς ὅσο καὶ σὲ ἐκείνας ποὺ εἶχαν νὰ κάνουν μετὰ τὴν καθημερινότητά τοῦ φίλου

29. Βλ. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Α', σ. 400 κ.ε., πβ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Ἀδამάντιος Κοραῆς*, Ἱστορικὴ βιβλιοθήκη τῆς ἐφημ. *Τὰ Νέα: Οἱ ἰδρυτὲς τῆς νεότερης Ελλάδας*, ἐπιστ. ἐπιμέλεια Βασ. Παναγιωτόπουλος, τ. 16, Ἀθήνα 2010, σ. 47-49.

του, να του αναπτερώνει το ήθικόν και να τον αποσπᾷ ἀπὸ τὰ ψυχολογικά προβλήματά του, πράγμα ποὺ ἀναγνώριζε ὁ Κοραῆς στὸ γράμμα του τῆς 20ῆς Δεκεμβρίου 1795 στὸν La Rochette.³⁰ Ἐκεῖ μαθαίνουμε ὅτι τὴν ἑξέτια περίοδο διατηροῦσε ἀλληλογραφία καὶ μὲ ἓναν ἄλλο γάλλο φίλο του ἐγκαταστημένο στὴν πόλιν Castres, ἀλλὰ πού, ὅπως ἔγραφε στὸν πρῶτο, δὲν ἦταν τόσο ἐμψυχωτικὰ θερμὴ ὅσο ἡ δική τους. Ἴδου τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

«Et vous, mon cher ami, que faites-vous dans cette horrible crise qui menace toute la Nation? Je n'ose point vous communiquer toutes mes craintes. Je suis plongé dans une tristesse sans exemple. Il n'y a que votre correspondance qui m'en distraie de temps en temps. J'ai le bonheur de posséder un autre ami à Castres; mais notre correspondance n'est pas aussi animée. Je crains que la dernière lettre que je lui ai envoyée ne soit égarée [...]»

Τρεῖς ἀκόμη φορὲς μνημονεύει ὁ Κοραῆς στὰ γράμματά του τὸν φίλο του τοῦ Castres, πόλης τῆς νότιας Γαλλίας στὴν περιφέρεια τῶν Μεσημβρινῶν Πυρηναίων (Midi-Pyrénées) τοῦ νομοῦ Τάρν (Tarn). Σὲ μιὰ προηγούμενη ἐπιστολή, γραμμένη πρὶν ἀπὸ τὴν 26 Ὀκτωβρίου 1795, γιὰ πρώτη καὶ μοναδική φορὰ ἀποκάλυπτε τὴν ταυτότητά του: ὀνομαζόταν Malzac καὶ ἦταν γιατρός.³¹ Φαίνεται πὼς εἶχε κάνει κάποιες παραγγελίες βιβλίων στὸν βιβλιοπώλη Fuchs τοῦ Παρισιοῦ καὶ ὁ Κοραῆς παρακαλοῦσε τὸν La Rochette νὰ ἐγγυηθεῖ γιὰ τὰ αἰτήματα τοῦ φίλου του ποὺ τὸν περιέγραφε σὰν ἄνθρωπο σπάνιας τιμιότητος καὶ πλούσιου ψυχικοῦ κόσμου («qui est d'une probité rare et qui a l'âme, comme dit Montaigne, "d'une riche composition"»). Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί, ὅπως ἔγραφε στὸ γράμμα τῆς 20ῆς Δεκεμβρίου, θεωροῦσε εὐτυχία τὴ φιλία τους. Ἀφότου στὸ ἴδιο αὐτὸ γράμμα ἐξομολογοῦνταν πόσο πιὸ ἐμψυχωτικὴ αἰσθανόταν τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν La Rochette ἀπ' ὅ,τι ἐκείνη μὲ τὸν Malzac καὶ ἐξέφραζε τοὺς φόβους του γιὰ τὴν τύχη μιᾶς τελευταίας ἐπιστολῆς του στὸν γιατρὸ τοῦ Castres, λιγότερο ἀπὸ ἓνα μῆνα ἀργότερα, στὴν 16 Ἰανουαρίου τοῦ 1796, λογάριάζε ὡς βέβαιη τὴν ἀπώλειά της, καθὼς ἀπὸ τὸν φίλο του γιατρὸ δὲν εἶχε πλέον κανένα νέο.³² Δὲν φαίνεται νὰ ἦταν

30. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., σ. 425.

31. *Ο.π.*, σ. 411.

32. *Ο.π.*, σ. 432.

ένα συμβατικό γράμμα, έκτεινόταν σε έννέα ολόκληρες σελίδες, δείγμα προφανώς της οικειότητας των σχέσεών τους. Άλλα μήπως απόδειξη στενής φιλίας και μεγάλης εκτίμησης δεν συνιστούσε το γεγονός ότι τον Ιούνιο 1796 ο Κοραής θα τον πρότεινε ως συνεργάτη του στο υπό ανάθεση έργο της μετάφρασης αποσπασμάτων από νεότερα ιατρικά δημοσιεύματα για μια σχεδιαζόμενη πολύτομη γενική σειρά (bibliothèque universelle) των εκδόσεων Lavaux; Φίλο «γκαρδιακό» (intime) τον αποκαλούσε και «εὐτυχία» την περίπτωση κατά την οποία εκείνος θα ήθελε να αναμιχθεῖ στο εκδοτικό αυτό σχέδιο, που όμως έμεινε χωρίς συνέχεια.³³

Ποῦ είχαν άραγε γνωριστεῖ; Φαίνεται πώς ή γνωριμία τους χρονολογούνταν από την περίοδο τῆς ἐξάχρονης διαμονῆς τοῦ Κοραῆ στο Montpelier (1782-1788), πόλης ἐπίσης τοῦ γαλλικοῦ νότου. Ἡ οἰκογένεια Malzac τοῦ Castres εἶχε δώσει τρεῖς γενιές σπουδαίων γιατρῶν ἀπόφοιτων τῆς Ἰατρικῆς σχολῆς τοῦ Montpelier, ἀπό τὸν παλαιότερο Silvain ποὺ πέθανε τὸ 1758, τὸν γιό του Marc-Antoine ὡς τὸν νεότερο Félix, γιό τοῦ προηγούμενου, γεννημένο τὸ 1758, χρονιὰ τοῦ θανάτου τοῦ παπποῦ του. Ὅλα δείχνουν πὺς ὁ φίλος τοῦ Κοραῆ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ με τὸν τρίτο ἀπὸ τοὺς Malzac.³⁴ Οἱ δύο πρῶτοι εἶχαν φοιτήσῃ στὴν Ἰατρικὴ σχολὴ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, ἐνῶ ὁ Félix θὰ ἐγγράφηκε γύρω στὰ 1777 καὶ θὰ τελείωσε τὶς σπουδὲς στὰ 1781, ἀφοῦ ἡ τυπωμένη διδασκαρική του διατριβὴ φέρει αὐτὴ τὴ χρονολογία.³⁵ Τὸ 1782, ὅταν ὁ Κοραῆς ἔκανε τὴν ἐγγράφη του στὸ Πανεπιστήμιο, ὁ Félix κανονικὰ θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει στὴν πόλη τῶν σπουδῶν του θητεύοντας δίπλα σὲ κάποιο γιατρὸ προκειμένου νὰ κάνει τὴν καθιερωμένη κλινικὴ πρακτικὴ του, ὅπως συνέβη τὸ 1786 καὶ με τὸν ἑλληνα διδάκτορα τῆς Ἰατρικῆς μετὰ τὴν ὑπο-

33. Ὁ.π., σ. 453. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει γραφεῖ πρὶν ἀπὸ τὶς 13 Ἰουνίου 1796.

34. Γιά τὰ βιογραφικά του βλ. Magloire Nayral, *Biographie castraise, ou Tableau historique, analytique et critique, des personnages qui se sont rendus célèbres à Castres ou dans ses environs...*, Castres 1834, τ. II, σ. 420-426 (τὸ βιβλίο βρίσκεται ψηφιοποιημένο στὸ διαδίκτυο). Ἡ πλειονότητα τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸν Félix Malzac ὅσες χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ, βασίζονται στὴν ἀφήγηση τῆς Nayral, γραμμένη με φανερὴ συμπάθεια γιὰ τὴν προσωπικότητά του ἀλλὰ καὶ ἐλεγχόμενη γιὰ ἑλλειψὴ χρονολογικῶν ἀναφορῶν.

35. Ἡ πληροφορία δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν παραπάνω βιογραφία ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σελίδα τίτλου τῆς διατριβῆς, ἀναρτημένη μόνη αὐτὴ στὸ διαδίκτυο χωρὶς τὸ κείμενο: *Questio physiologica, an circulatio sanguinis functis mechanice necessaria?* (Cand. Felice Malzac) 1781.

στήριξη τῆς διατριβῆς του. Καθὼς ὁ τελευταῖος διατηροῦσε κοινωνικὲς ἐπαφές —ἐπισκεπτόταν τακτικὰ, κατὰ μιὰ λίγο μεταγενέστερη μαρτυρία του, ἓνα «λαμπρὸν οἶκον» τῆς πόλης, ἀσφαλῶς ὄχι τὸν μοναδικό, ὅπου σύχναζαν σημαντικοὶ ἄνθρωποι—³⁶ γιατί νὰ ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωσιν νὰ συναντήθηκε στὸν κύκλον τῶν συναναστροφῶν αὐτῶν μὲ τὸν Félix Malzac, γόνου ἐπιφανοῦς οἰκογένειας γιατρῶν τῆς νότιας Γαλλίας, καὶ νὰ συνδέθηκαν ἔκτοτε μὲ φιλία ποὺ τὴ διατήρησαν καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια; Ἡ ἡλικιακὴ διαφορὰ τῶν δέκα χρόνων ποὺ τοὺς χώριζε (τὸ 1782 ὁ Κοραῆς ἦταν 34 ἐτῶν καὶ ὁ Malzac 24) δὲν συνιστοῦσε, πιστεύω, ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξιν μιᾶς εἰλικρινοῦς φιλικῆς σχέσης ἢ ὁποία δὲν διακόπηκε στὴ συνέχεια οὔτε ἀπὸ τίς γεωγραφικὲς ἀποστάσεις (τὸ Castres ἀπεῖχε ἀπὸ τὸ Παρίσι κοντὰ στὰ 600 χιλιόμετρα) οὔτε ἀπὸ τὴν ἐξάπλωσιν τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων. Ἡ ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς χρονικῆς διαφορᾶς δικαιολογεῖ ἐπιπλέον τὴν κίνησιν τοῦ μεγαλύτερου ἀπὸ τοὺς δύο φίλους νὰ προτείνει τὸ 1796, ὡς κύριος ὑπεύθυνος τῆς μεταφραστέας ἱατρικῆς ὕλης, τὸν μικρότερο ὡς συνεργάτη του γιὰ τὸ σχεδιαζόμενο ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα τοῦ Lavaux. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα φαίνεται πῶς στὴν ἀμοιβαία προσέγγισή τους συνέτειναν καὶ λόγοι ἐκλεκτικῆς συγγένειας, πνευματικῆς καὶ ἰδιοσυγκρασιακῆς, παράλληλες διαδρομὲς στὴν πορεία τοῦ βίου, ποὺ ὅμως διαφοροποιοῦνται σὲ ὀρισμένες ἐπιλογές καὶ στάσεις ζωῆς ἀπέναντι σὲ σημαντικὰ θέματα.

Ἔτσι π.χ. καὶ οἱ δύο τὴν περίοδο τῆς φοίτησής τους στὸ Πανεπιστήμιο βρέθηκαν ὑπὸ τὴν προστασία καθηγητῶν τους ποὺ διέκριναν τὰ προσόντα τους καὶ θέλησαν νὰ ἐνισχύσουν τὸν ζῆλον τους γιὰ βαθύτερη μόρφωση. Ὁ Félix θὰ γίνει συνεργάτης καὶ γραμματέας τοῦ Paul-Joseph Barthez, καθηγητῆ τῆς φυσικῆς καὶ φυσιολογίας, εἰσηγητῆ τοῦ βιταλισμοῦ,³⁷ καὶ ὁ Κοραῆς δάσκαλος τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν τοῦ κατὰ δύο χρόνια μικρότερου του Jean-Charles de Grimaud, μαθητῆ καὶ διάδοχου τοῦ Barthez στὴν ἔδρα τῆς φυσιολογίας, ποὺ προσπάθησε μάταια νὰ τὸν κρατήσει στὸ Montpellier.³⁸ Καὶ οἱ δύο, διπλωματοῦχοι ἐπιστήμονες

36. Ἐπιστ. πρὸς Δημ. Λῶτο, 15 Ἰαν. 1788, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Α', σ. 92.

37. Βλ. πρῶχειρα γι' αὐτὸν καὶ τὴ θεωρία του Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τεργέστη 1880, τ. Α', σ. 124-125.

38. Γιὰ τὴ σχέση τους βλ. *Στὸ ἴδιο*, σ. 126-127. Καθὼς εἰδικευόταν στοὺς πυρετοὺς, πιθανὸν νὰ εἶχε αὐτὸς εἰσηγηθεῖ στὸν Κοραῆ τὸ θέμα τῆς διατριβῆς του, τῆς *Pyretologiae Synopsis* (1786). Ἡ ἀκαδημαϊκὴ του καριέρα τελείωσε τὸ 1789 μὲ τὸν θάνατό του σὲ ἡλικία μόλις 39 ἐτῶν.

πλέον, θά μετοικήσουν στο Παρίσι για να διευρύνουν τους γνωστικούς τους ορίζοντες, ο πρώτος για να παρακολουθήσει τις παραδόσεις του Franz Anton Mesmer και να μυηθεί στον ζωικό μαγνητισμό που τον αποκήρυξε στη συνέχεια, ο δεύτερος για να αρχίσει αρχειακές έρευνες στη Βασιλική Βιβλιοθήκη μελετώντας τα σωζόμενα εκεί χειρόγραφα των έργων του Ίπποκράτη, με άπώτερο σκοπό την έκδοση των κειμένων τους αποκαταστημένων από τον ίδιο κριτικά. Και οι δύο διακρίνονταν, πέρα από την ειδίκευση στο αντικείμενο της επιστήμης τους, για την πολυμέρεια των ενδιαφερόντων τους. Υπήρξαν γλωσσομαθείς όχι μόνον στο πεδίο των σύγχρονων αλλά και των αρχαίων γλωσσών, απέκτησαν πλατιές γνώσεις φιλολογίας, ιστορίας, φιλοσοφίας, κατάρτισαν σπουδαίες άτομικές βιβλιοθήκες τα βιβλία των οποίων φέρουν στις σελίδες τους τα ίχνη της φιλαναγνωσίας και κριτικής όξυνσης των κατόχων τους. Και οι δύο στα περιβάλλοντα όπου έζησαν βρέθηκαν στο επίκεντρο του θαυμασμού και του σεβασμού από άτομα που έπιζητούσαν τη συναναστροφή τους προκειμένου να καλλιεργηθούν πνευματικά και ήθικά,³⁹ πρόθυμα παράλληλα να προσφέρουν ανιδιοτελώς τις υπηρεσίες τους στα ύψηλα πρότυπά τους. Οι άρετές που περιέγραφε ο Κοραής σκιαγραφώντας την εικόνα του φίλου του το 1795 και που αναντίρρητα κοσμούσαν και τον ίδιο, ήταν ασφαλώς ένα από τα κίνητρα για την επιδίωξη της γνωριμίας μαζί τους. Τέλος, και οι δύο επέλεξαν να παραμείνουν εκτός των δεσμών του γάμου ύστερα από έρωτικές σχέσεις που είχαν τραγική κατάληξη, ο Κοραής νεαρός έμπορος στο Άμστερνταμ, ο Malzac ασκώντας την ιατρική στο Castres· είχαν την άτυχία οι γυναίκες που αγάπησαν να πεθάνουν πρόωρα.⁴⁰ Δεν πρέπει ωστόσο να παραβλέψουμε έναν ακόμη συνδετικό τους

39. Ήδη είκοσιεξάχρονος έμπορος στο Άμστερνταμ, ο Κοραής υπερηφανευόταν με νεανική έπαρση για την ακτινοβολία που άσκούσε ή προσωπικότητά του στους γύρω του· «όποιος με συναναστράφη άπαξ, έζήτησε την φίλιαν και την παντοτινή συναναστροφήν μου», έγραφε στους συνεταίρους του Μ. Πετροκόκκινο και Α. Πατεράκη στις 23 Σεπτ. 1774, *Άλληλογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 3.

40. Ο Κοραής «έκλαιγεν άπαρηγόρητα» όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο της (άγαπητικῆς) του, άφηγεΐται ο παραγίός του Σταμάτης Πέτρου, Δημ. Γκίνης, «Η έρωτική ζωή του Κοραΐ», *Ελληνική Δημιουργία* 10 (1952), 116, πβ. Φίλ. Ήλιου (έπιμ.), *Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα από το Άμστερνταμ*, Άθήνα, «Ερμής», 1976, σ. 30. Δεν έχει διευκρινιστεί αν επρόκειτο για Όλλανδέζα ή Γαλλίδα, Β. J. Slot, «Commercial activities of Korais in Amsterdam», *Ο Έρανιστής* 16 (1980), 81. Κάποια προξενιά τότε στο Άμστερνταμ και τη Σμύρνη δεν ευδωόθηκαν. Όσο για

κρίκο σ' αὐτὲς τὶς παράλληλες διαδρομές, τὴ σχέση τους μὲ δύο ἐπιφανεῖς μορφές τῆς γαλλικῆς ἐπιστήμης, τὸν ἐλληνιστὴ καὶ ἀκαδημαϊκὸ Ἀνδρέα Dacier, ποὺ δὲν ζοῦσε πιά, καὶ τὸν νευροψυχίατρο Φίλιππο Pinel, σύγχρονό τους, ἀπόφοιτο ἐπίσης τῆς Ἰατρικῆς σχολῆς τοῦ Montpellier. Δίχως ἄλλο ὁ Malzac θὰ καυχιόταν στὸν φίλο του ἐπειδὴ ἀμφότεροι ἦταν λαμπρὰ τέχνα τοῦ Castres καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς του —θὰ γνώριζε καὶ προσωπικὰ τὸν δεύτερο μιὰ καί, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰ πρῶτα χρόνια τῶν σπουδῶν του εἶχαν συμπέσει μὲ τὰ τελευταῖα τοῦ Pinel—, ἀλλὰ καὶ ὁ Κοραῆς θὰ δῆλωνε εὐτυχῆς ἀφενὸς ἐπειδὴ εἶχε στὴ βιβλιοθήκη του ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐργαλεῖα τῆς δουλειᾶς του, τὴ γαλλικὴ μετάφραση τῶν ἔργων τοῦ Ἱπποκράτη καμωμένη ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν καταξιωμένο ἐκείνο γάλλο φιλόλογο,⁴¹ καὶ ἀφετέρου ἐπειδὴ σχετιζόταν στενὰ μὲ τὸν πρωτοπόρο καὶ ἀνανεωτὴ τῆς ψυχιατρικῆς γάλλο ἐπιστήμονα (στὸ γράμμα ὅπου ζητοῦσε ἀπὸ τὸν Chardon de la Rochette νὰ ἐγγυηθεῖ γιὰ τὴν ἐντιμότητα τοῦ Malzac στὸν βιβλιοπώλη Fuchs, τὸν παρακαλοῦσε προηγουμένως νὰ διαβιβάσει στὸν Pinel μιὰ ἐσώκλειστη ἐπιστολὴ του, καὶ δὲν ἦταν ἡ μοναδικὴ ποὺ τοῦ ἔστειλε).⁴²

Τὶς ὅχι ἀσήμαντες ἀποκλίσεις τῶν βιογραφικῶν τους θὰ τὶς ἐντοπίζαμε σὲ τέσσερα σημεῖα: πρῶτα, στὸ ὅτι ὁ γάλλος γιατρὸς δὲν παρουσίασε ἐκδοτικὴ δραστηριότητα (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δημοσίευση ἐνὸς ἀριθμοῦ φιλολογικῶν ἄρθρων στὸ *Mercur de France*) σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Ἕλληνα σοφὸ ποὺ ὑπῆρξε πολυγραφότατος καὶ ἐκδοτικὰ ὑπερπαραγωγικὸς.⁴³ Ὑστερα,

τὸν καταλυτικὸ ρόλο ποὺ ἐπαιξε στὴ ζωὴ τοῦ Malzac ἡ ἀπώλεια τῆς ἀγαπημένης του φίλης καὶ συνεργάτιδας Madame Balard, βλ. παρακάτω.

41. Θετικὰ σχόλια τοῦ Κοραῆ γιὰ τὸ ἐγχείρημα τῆς μετάφρασης ἀπὸ ἓναν μὴ γιατρὸ ὅπως ὁ Dacier βλ. στὰ Προλεγόμενα τῆς γαλλικῆς ἐκδόσεως τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 1800, σ. clxj [= *Ἀδαμαντίου Κοραῆ Προλεγόμενα*, ὁ.π., τ. Δ', Ἀθήνα, MIET, 1995, σ. 681].

42. Ἀπὸ τὴ δημοσιευμένη γαλλικὴ ἀλληλογραφία του καὶ λιγότερο ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ γνωρίζουμε ὅτι τοῦ εἶχε ἀπευθύνει τουλάχιστο πέντε ἐπιστολές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μέχρι σήμερα καμία δὲν ἔχει ἀνιχνευτεῖ καὶ ἔλθει στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Εἶχαν ὡστόσο καὶ προσωπικὲς συναντήσεις καὶ τὰ ζητήματα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσαν ἀφοροῦσαν κυρίως διεκπεραιώσεις ἐκκρεμοτήτων τοῦ Κοραῆ (ἐκδοτικὰ τῶν ἱατρικῶν μεταφράσεών του, μιὰ μπανιέρα γιὰ ἀτμόλουτρα ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του, γιὰ τὴν ὁποία ζητοῦσε τὴ μεσολάβηση τοῦ γάλλου νευροψυχίατρου ὥστε νὰ βρεθεῖ ἀγοραστής στὸν κύκλο τῶν ἀσθενῶν του, κλπ.). Ὁ Pinel πάντως δὲν ὑπῆρξε συμφοιτητὴς του στὸ Montpellier, ὅπως γράφει ὁ Δ. Θερεϊανός, ὁ.π., σ. 125.

43. Βλ. τὴ μελέτῃ τῆς Λουκίας Δρούλια, «Coray, écrivain “polygraphe”, éditeur

στό ότι ο Malzac άσκησε τήν ιατρική στή γενέτειρά του όπου απέκτησε φήμη σπουδαίου γιατρού στα πρότυπα τών άμεσων προγόνων του, ενώ ο Κοραής θα τήν έγκαταλείψει νωρίς για να άφοσιωθεί στή φιλολογία με τήν ενθάρρυνση γάλλων έλληνιστών, όπως του Villoison, εισπράττοντας διεθνή καταξίωση μακριά από τήν πατρίδα του· άκόμη, στό ότι σε αντίθεση με τόν Malzac, ο οποῖος μετά τόν θάνατο τής συντρόφου του καταδίκασε τόν έαυτό του σε πλήρη απομόνωση (πέθανε από ένα είδος φθίσης τῷ 1823 σε ηλικία 65 έτών), ο Κοραής ξεπερνώντας έντονες δυσχέρειες τοῦ βίου και ψυχολογικές πιέσεις, που κάποτε τόν οδήγησαν άκόμη και στή σκέψη τής αυτοκτονίας,⁴⁴ βρήκε νέο προσανατολισμό και σκοπό ζωής πρωταγωνιστώντας στίς προσπάθειες για τήν αναμόρφωση τής παιδείας και τής έθνικῆς άφύπνισης τών Έλλήνων τόσο στα τελευταία χρόνια τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ όσο και στή διάρκεια τοῦ άγώνα για τήν αποτίναξη του και τήν κατάκτηση τής ανεξαρτησίας τοῦ έθνους του· και τέλος, στό ότι ο Malzac πεθαίνοντας άφησε μέρος τής περιουσίας και τήν έξαιρετικά πλούσια βιβλιοθήκη του σε ιδιωτικά χέρια, στόν εύγενή και σοφό φίλο του Mazon, τή στιγμή που ο Κοραής έχοντας μόνη περιουσία τή βιβλιοθήκη του θα τήν κληροδοτοῦσε λίγα χρόνια αργότερα, έν ζωῇ άκόμη, σε δημόσιο φορέα, στό Γυμνάσιο τής άγαπημένης του Χίου.

Τά γράμματα στόν φίλο του γιατρό τοῦ Castres, τόν Félix Malzac —άγνοοῦμε τήν έναρξη ὅσο και τή λήξη τής έπιστολικῆς επικοινωνίας τους— προφανώς δέν μερίμνησε κανείς να αναζητηθοῦν και να συμπεριληφθοῦν στίς δημοσιεύσεις τής γαλλικῆς αλληλογραφίας του, όπως συνέβη με τὰ αντίστοιχα πρὸς τοὺς Chardon de la Rochette, Villoison, Didot κ.ά. Ίσως κάποτε ἡ τύχη βοηθήσει στήν αποκάλυψη τῶν γραπτῶν τεκμηρίων τῶν σχέσεών τους, ἐφόσον φυσικά σώζονται κάπου,⁴⁵ ὥστε να ἔλθουν στό φῶς

“acharné”», *Hellénisme et Hippocratismes dans l'Europe méditerranéenne: autour de D. Coray*, Université de Montpellier III, 1999, σ. 49-60.

44. Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Αδαμάντιος Κοραής*, ὁ.π., σ. 43.

45. Ο Mazon, στόν ὅποιο ο Félix Malzac άφησε περιουσιακά του στοιχεῖα και τή βιβλιοθήκη του, πρέπει να ταυτίζεται με τόν Claude-Louis Mazon (1765-1830), σπουδασμένο επίσης στό Montpellier. Γίός του ὑπῆρξε ο Louis-Victorin (1796-1861), πατέρας στή συνέχεια τοῦ Albin Mazon (1828-1908), γνωστοῦ ιστορικοῦ τὰ κατάλοιπα τοῦ ὁποῖου βρίσκονται ταξινομημένα στα αρχεῖα τοῦ νομοῦ Ardèche (Fonds Mazon aux archives de l'Ardèche). Θα άξιζε να γίνει έπισταμένη αναζήτηση ἐκεῖ (μια πρώτη πάντως διερεύνηση στό ψηφιοποιημένο στό διαδίκτυο αρχεῖο δέν απέδωσε αποτελέσματα), ἴσως και να βολιδοσκοπηθεῖ ἡ πλευρά τῶν ἀπογόνων τῆς

μαρτυρίες που ασφαλώς όχι μόνο θα φωτίσουν τις πτυχές αυτών των σχέσεων αλλά ενδέχεται να πλουτίσουν ακόμη περισσότερο τις γνώσεις μας γύρω από τις συνθήκες της συγγραφικής δράσης και της καθημερινότητας του Κοραΐ στην κρίσιμη εκείνη περίοδο όσο και την ιδεολογική του στάση απέναντι στο συνταρακτικό για τη Γαλλία και την Ευρώπη γεγονός του οποίου υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

οίκογένειας (ό γνωστός επίσης γάλλος έλληνιστής Paul Mazon, 1874-1955, ήταν γιός του Albin).

Résumé

INVESTIGATIONS DANS LA CORRESPONDANCE DE CORAY

I. Lieux communs dans la correspondance de Coray du début du XIXe siècle et dans sa brochure intitulée *Dialogue entre deux Grecs* (1805).

On repère dans les deux textes des passages de contenu commun et aux termes presque identiques, qui se réfèrent à trois sujets : 1. les conséquences graves de la défaite militaire russe face aux armées de Napoléon sur la question politique de la Grèce, les Russes étant devenus ainsi incapables de mettre fin à l'Empire ottoman ; 2. l'opinion inébranlable de Coray, pour qui la Grèce asservie au joug des Turcs gagnerait sa liberté pacifiquement et, dans un avenir lointain, par les armes de l'éducation et de la culture ; 3. la nécessité de répartir la richesse matérielle et spirituelle des nations selon les principes de la justice sociale.

II. «Metakenosis» : aspects linguistiques et interprétatifs.

On examine l'origine du terme «metakenosis», utilisé pour la première fois en 1811 par Coray dans sa correspondance, et on propose une interprétation fondée sur des données grammaticales ainsi que sur l'opinion courante que les lettres et les arts cultivés et développés en Europe avaient leur source dans l'Antiquité grecque. Dès lors, il fallait revenir de nouveau vers la Grèce moderne afin de contribuer à sa régénération culturelle.

III. La correspondance de Coray avec Félix Malzac, médecin à Castres, pendant la Révolution française.

On a essayé d'identifier un certain Malzac, médecin à Castres, mentionné pour la première fois en 1795 comme correspondant de Coray, avec la personne de Félix Malzac, docteur en médecine de l'université de Montpellier où il avait probablement connu Coray pendant son séjour là-bas, et de révéler les raisons qui ont animé leur amitié.